

DİL XALQIN MİLLİ MƏNƏVİ SƏRVƏTİDİR

Dil xalqın milli mənəvi varlığını qoruyub gələcək nəsillərə çatdıran ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Dil xalqın varlığının təzahürü, onun milli sərəvəti, qan yaddaşdır. Xalqın taleyi, onun mənlili, mənəviyyəti və mədəniyyəti olan dil cəmiyyətin təşəkkülü və inkişafı ilə bircə yaranır, tərəqqi edir. Millətin dilinin dövlət statusuna yüksəlməsi isə tarixi hadisə, milli dövlətçilik tarixinin qızıl səhifəsidir. Ana dili hər bir xalqın, hər bir millətin milli mənəvi sərəvəti, mənəviyyətinin güzgüsüdür. Bu məqam millətin millət olaraq təsdiqidir.

Bu gün Azərbaycan dili dövlət statuslu dil kimi dövlətçiliyin əsas atributuna çevrilmiş, onun qorunması və inkişafı istiqamətində mühüm işlər aparılır. Çünki dilin dövlət dili statusuna yüksəlməsi millətin öz taleyinə sahibliyinin, dövləti qurmaq və qorumaq qüdrətinin, eyni zamanda dilinin zənginliyinin sübutudur. Bu mənada, dilin dövlət dili statusu qazanması həqiqətən qürur gətirən tarixi hadisədir. Dillərin qorunması məqsədilə hər il keçirilən Beynəlxalq Ana dili günü hər kəsə öz doğma dilinin varlığını hiss etmək, onunla qürur duymaq, onu qorumaq, inkişaf etdirmək hüququ olduğunu bir daha xatırladır. Bu baxımdan hər millətin inkişafında ən mühüm varlıq və yaşanma amili olan dilin müstəsna rolu vardır. Son illərdə xalqımızın ana dili olan Azərbaycan dilinin dövlətçiliyin əsas atributlarından biri kimi inkişafı dil quruculuğu siyasəti ilə bağlıdır. Azərbaycan SSR-in 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi isə həmin dövr üçün əhəmiyyətli hadisə idi. Hələ sovet dövründə ana dilimizin qorunması və inkişaf etdirilməsi, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunu təmin edilməsi ilə bağlı ümummilli lider Heydər Əliyev tarixi faktları gerçəkləşdirmişdi. Məhz ulu öndərin qayğı və diqqəti nəticəsində Azərbaycan dili dövlət dili kimi rəsmiləşmişdi. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi qəbul edilməsi və təsbit olunması həmin dövr üçün milli, tarixi əhəmiyyətli hadisə idi. Müstəqillik ərəfəsi və onun ilk illərində dilin adının dəyişdirilməsi, onunla bağlı ənənələrin nəzərə alınmaması indi də təəssüf doğurur. 1995-ci ildə qəbul edilən Konstitusiyaya ilə dövlət dilinin adı bərpa olundu. Bundan sonra dövlət səviyyəsində Ana dilinin inkişafı və qorunması istiqamətində əhəmiyyətli qərarlar qəbul edildi. Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqillik illərində 18 iyun 2001-ci ildə “Dövlət dilinin təbiiqə işinin təkmilləşdirilməsi haqqında”, 9 avqust 2001-ci il “Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün qeyd edilməsi haqqında” fərmanı dilimizin təbiiqə işinə stimül vermişdir. Prezident Heydər Əliyevin 2001-ci il iyunun 18-də “Dövlət dilinin təbiiqə işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” Fərmanı ilə 2001-ci il avqustun 1-dən Azərbaycanda bütün media və kütləvi nəşrlərin latin qrafikalı əlifbaya keçməsi rəsmiləşdirildi, latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasına keçid başa çatdırıldı. 2002-ci il 30 sentyabr tarixdə “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul edilməsi milli mənəvi dəyərlərimizə, ədəbi-mədəni irsimizə ehtiramı rəsmiləşdirmişdir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təbiiqə və inkişaf etdirilməsi istiqamətində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev

vin 2004-cü il yanvarın 12-də “Azərbaycan dilində latin qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” və 2004-cü il yanvarın 14-də “Azərbaycan Milli Ensiklopediyasının nəşri haqqında”, eləcə də 17 iyul 2018-ci il “Əcnəbilər üçün Azərbaycan dilinin elektron platforması” ilə bağlı sərəncamı da dilimizin inkişafına böyük qayğının təzahürüdür. Nəhayət, bu günlərdə dövlət dilinin qorunması və işləkliyinin təmin edilməsi məsələsinin vacibliyini nəzərə alan cənab İlham Əliyev “Azərbaycan dilinin saflığının qorunması və dövlət dilindən istifadənin daha da təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” fərmanda cəmiyyətin ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi, elmi və mədəni həyatının bütün sahələrində Azərbaycan dilinin daha geniş işlədilməsinin təmin edilməsi məqsədilə müxtəlif konkret tədbirlərin keçirilməsi, o cümlədən Dövlət Dil Komissiyasının yanında Monitoring Mərkəzinin yaradılması haqqında qərar verilir. Azərbaycan dövlətinin apardığı ardıcıl dil siyasətinin əsasında dilimizin qorunması və inkişafı üçün dövlət dilinin statusunu və işləkliyini bütün sahələrdə təmin etmək nəzərdə tutulur.

23 may 2012-ci ildə “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı Azərbaycan dilinin təbiiqə və inkişafı üçün mühüm bir mərhələnin başlanğıcını qoydu. Bu sənəddə Azərbaycan dilinin tarixi əsasları barədə mükəmməl təsəvvür yaradılmış və inkişaf problemləri haqqında sistemli şəkildə bəhs edilmişdir. Xüsusən, Azərbaycan dilinin mənşəyi ilə bağlı davam edən yanlış konsepsiyaya son qoyulması, tarixi faktlara əsaslanaraq Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təbiiqə, inkişaf etdirilməsi üçün həm inzibati, hüquqi-siyasi, həm də elmi-nəzəri istiqamətlər müəyyənləşdirilməsinin zəruriliyi qeyd edilir.

Azərbaycan dilinin bütün ölkə miqyasında - mədəniyyət, elm, iqtisadiyyat, hərbi, səhiyyə, siyasət, tədris və təlim sahəsində təbiiqə olunması zəruri və əməli cəhətdən əsaslandırılmış və Azərbaycan dilçiliyi ilə bağlı görülməli işlərin əsas konturları verilmişdi. Dövlət dilini qorumaq hər bir dövlətin mühüm siyasi-ideoloji vəzifələrindən, əsas milli maraqlarından biridir. Azərbaycan dilinin tarixi hüquqlarının qorunması, onun mənəvi-siyasi nüfuzunu həm ölkə daxilində, həm də ölkə xaricində yüksəltmək sərəncamda xüsusi qeyd edilir.

Ünsiyyət vasitəsi olan dilin bugünkü inkişaf səviyyəsinə rekonstruktiv yanaşma təsdiqləyir ki, dilin inkişafı cəmiyyətin inkişaf səviyyəsi, ictimai-siyasi hadisələrlə, qlobal dəyişikliklərlə əlaqə

dardır. Qloballaşma dünyada informasiya verən, onu qəbul edən mexanizmdir, yeni dil dövlətçiliklə tənzim olunduqda perspektivləri artır, işlənmə əhatəsi genişlənir, informasiya intensivliyi yüksəlir. Müstəqil dövlətçilik mərhələsi dilin inkişafının ən etibarlı bazasıdır. Dövlət dili dil siyasətinin əsas anlayışıdır və milli dilin dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi ölkəmizin apardığı dil siyasətinin real nəticəsidir. Dil quruculuğu dilə şüurlu və məqsədyönlü təsirdir, dil quruculuğu, dil siyasətinin tərkib hissəsidir. Hazırkı dövrdə cəmiyyətin bir çox fəaliyyət sahələrinə nüfuz edən qloballaşmanın dilə birbaşa təsir dairəsi onun leksik səviyyəsi ilə bağlıdır. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, dünya elminə inteqrasiya terminologiyasının zənginləşməsinə səbəb olur. Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar və yeniliklər termin və anlayışlarda ifadə olunur. Tarixi-mədəni əlaqələr və dövlətlərarası münasibətlər, elmi-texniki tərəqqi, elmi bilik sahələrinin inkişafı Azərbaycan dili leksikasında terminlərin xüsusi çəkisinin artmasına səbəb olur. Dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın inkişafının əksi olan terminlərin yaranması ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Bu nəzərə alınaraq sərəncamda Azərbaycan dilində termin yaradıcılığı sahəsində işlərin tənzimlənməsi və koordinasiya edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının yaradılması qərara alınmışdır.

Müstəqillik illərində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində köklü dəyişikliklər baş verir. İqtisadi əlaqələr genişləndikcə, ictimai-siyasi münasibətlər, eləcə də elmi-texniki tərəqqi dilin zənginləşməsinə zəruri edir. Azərbaycan dilinin dünya dilləri ilə birbaşa əlaqələri nəticəsində, əgər əvvəllər Azərbaycan dilinə terminlər əsasən, rus dilindən və rus dili vasitəsilə alınırırsa, indi alınmalar vasitəsi dil olmadan dilimizə birbaşa keçir. Dildə zərurətdən işlənən sözlərin dilin lüğət tərkibinə keçərək dili zənginləşdirməsi vacibdir. Bu proses, yeni Azərbaycan dilinin başqa dillərlə birbaşa əlaqəsi lüğətlərin tərtibinə də təsir edir. Əgər əvvəllər əsasən, rusca-azərbaycanca, azərbaycanca-rusca lüğətlərin tərtibi prioritet sahə hesab olunurdu, indi azərbaycanca, ingiliscə, rusca, türkçə, almanca və s. dillərdə lüğətlərin tərtibi vacib hesab edilir. Hazırda Azərbaycan dilinin dövlət dili statusu alması, yeni təhsil sisteminin yaradılması prosesində Terminologiya Komissiyasının vəzifələri daha da artmışdır. Ona görə ki, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsinə və inkişafına təsir göstərir. Azərbaycan dilində müxtəlif elm sahələrinə aid terminoloji baza dilin öz daxili imkanlarından əlavə rus və Avropa dillərindən alınmış beynəlxalq terminlər əsasında formalaşmışdır. Yaranan terminlər dilin qrammatik qayda-qanunlarına uyğun olmaqla bərabər anlayışı da məntiqi cəhətdən düzgün təyin etməlidir. Bu məsələnin həlli həm vahid beynəlxalq terminologiyanın yaradılmasına şərait yaradır, həm də elmlərin inkişafına təkan verir.

Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətdə inkişafı, elmi təcrübələrin, informasiyaların asanlıqla yayılması, başa düşülməsi üçün vahid terminoloji bazaya üstünlük verilməlidir. Terminoloji fondun yaradılması üçün müxtəlif sahələrə aid terminoloji lüğətlərin tərtibi vacibdir. Terminologiyanın təkmilləşdirilməsi yollarından ən səmərəli yol müxtəlif sahələr üzrə çoxdillili, izahlı terminoloji lüğətlərin tərtib olunmasıdır. Bu nəzərə alınaraq müstəqillik illərində elmin-texnikanın müxtəlif sahələri ilə bağlı Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə 130-a qədər terminoloji lüğət nəşr edilmişdir.

2018-ci ildə Terminologiya Komissiyasında “Rusca-azərbaycanca demiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti”, “Hərbi-tibbi terminlərin izahlı lüğəti”, “Azərbaycanca-ingiliscə-rusca izahlı kommunikasiya terminləri lüğəti”, “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”, “İzahlı yeni terminlər lüğəti” müzakirə olunmuş və TK qərarı ilə nəşr olunmuşdur.

Kənan Yusifzadənin tərtib etdiyi “Hərbi-tibbi terminlərin izahlı lüğəti”ndə (Bakı, “Apostrof-A”, 2018, 1094 səh; redaktor: Ə.Əmiraslanov, rəyçilər: B.Ağayev, S.Sadiqova) 26500 terminin tərtibinə, şərhinə geniş yer verilmişdir. Tibb sahəsində yeni istiqamət və sahələrin inkişafı, tibb elminin müxtəlif sahələri ilə bağlı araşdırmaların aparılması tibb terminologiyasının inkişafına təsir göstərir. Tibbin bir elm kimi müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, başqa elm sahələri ilə inteqrasiyası mövcud terminoloji sistemdə əsaslı dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Hazırda bu proses davam etməkdədir. Bu terminlərin ifadə olunmasında dilin daxili imkanları əsasında termin yaradıcılığı ilə paralel terminalma da sürətli forma almışdır. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı, həm ölkəmizdə, həm də xaricdə tibbi elmi-praktik konfransların, yığıncaqların və s. keçirilməsinə geniş imkanlar yaratmışdır. Tibb elminin sürətli inkişafı, yeni sahələrinin yaranması bu istiqamətdə yaranan yeni terminlərin toplanmasını, onların sistemləşdirilməsini və izahlı tibb terminləri lüğətinin tərtibini zəruri etmişdir.

Kazım Şərifovun tərtib etdiyi “Rusca-Azərbaycanca demiryol nəqliyyatı terminləri lüğəti”ndə (Bakı, “Şərq-qərb”, ASC, 2018, 1248 səh; baş redaktor: akademik A.A.Əlizadə, redaktorlar: akademik R.M.Əliquliyev, professor S.A.Sadiqova) nəşr edilmişdir. Lüğətə vaqon, lokomotiv, signalizasiya və rabitə, yol, daşıma və demiryol nəqliyyatının başqa təsərrüfatları ilə bağlı demiryolçuların və demiryol nəqliyyatı istifadəçilərinin ən çox işlətdikləri 58000-dən çox termin daxil edilmişdir. Lüğət son illərdə nəşr olunmuş demiryol nəqliyyatına aid elmi-texniki ədəbiyyat və digər mənbələrdən termin və terminoloji söz birləşmələrinin sistemi əsasında tərtib edilmişdir.

Nəriman Seyidəliyevin tərtib etdiyi “Dini terminlər lüğəti”ndə (Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 132 səh.) 2700 dini terminin izahı verilmişdir. Son illər ana dilimizdə dinə dair çoxsaylı kitablar nəşr edilmiş və edilməkdədir. Lüğət tərtib edilərkən Azərbaycan, rus və başqa dillərdə nəşr olunmuş müxtəlif tipli söz-

lükərdən və dinə dair kitablardan istifadə olunmuşdur.

Terminologiya Komissiyasının qərarı ilə nəşr edilən “İzahlı yeni terminlər lüğəti”ndə (tərtibçilər: S.A.Sadiqova, S.Quliyeva, Ş.Həsənli-Qəribova) Azərbaycan dilində işlənən 2700 yeni yaranmış termin toplanmış və onların izahı verilmişdir. Müasir dövrdə cəmiyyətin inkişafı, elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi dəyişikliklərlə bağlı yeni yaranan terminlərin dilin leksik sistemini zənginləşdirir. Yeni terminlərin yaranması, termin yaradıcılığı prosesi terminoloji leksikanın inkişafını sürətləndirir. Yeni terminlər isə ən çox tədqiqat işi aparılan zaman, ictimai-siyasi həyatda baş verən dəyişikliklər, həmçinin elmi-texniki ədəbiyyatların tərcüməsi prosesində yaranır.

Tədqiqatçılar göstərir ki, “Dünyada 6000-dən artıq dil olsa da, inkişaf etmiş elmi terminologiyaya yalnız 60 dildə mövcuddur və 300-ə qədər elm sahəsini əhatə edir. Azərbaycan dili də belə inkişaf etmiş dillərdəndir. Hər bir sahədə terminoloji fəallıq yeni anlayış və terminlərin yaradılmasından, sahənin məhsuldarlığından, bu prosesdə iştirak edən amillərdən və beynəlxalq əməkdaşlıqda qazanılan uğurlardan asılıdır. Ona görə də terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Xüsusilə, dilin saflığı, təmizliyi, elmi dilimizin inkişafı istiqamətində fəaliyyət göstərən Terminologiya Komissiyasının funksiyaları daha da genişlənmiş, respublika daxilində termin yaradıcılığı prosesinin müəyyənləşdirilməsi vacib bir problem kimi önə çəkilmişdir. Hazırda Komissiyada müxtəlif sahələrlə bağlı terminoloji lüğətlər hazırlanır və Komissiyanın qərarı ilə çapa təqdim olunur. Əsasnamədə qeyd edildiyi kimi, respublikada nəşr edilən bütün terminoloji lüğətlər Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasında qeydiyyatdan keçməli və onun qərarı ilə nəşr edilməlidir. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti yanında Terminologiya Komissiyasının qərarı olmadan terminoloji lüğətlərin nəşri qəti qadağan edilir.

Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində sürətli dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Əvvəllər ölkəmizdə terminoloji mühiti dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzərdə saxlamaq mümkün idi. Çünki həmin vaxtlar xarici dillərdən tərcümə olunan materialların həcmi böyük deyildi, tərcümə prosesinə ciddi nəzarət olunurdu və ölkə daxilində çap materialları, xüsusilə dərslik və dərs vəsaitləri, müxtəlif səviyyəli ekspertiza mərhələlərindən keçirdi. Digər tərəfdən, TV-lərdə, radiolarda və digər kütləvi informasiya vasitələrində verilən materiallar digər tələblərlə yanaşı, terminoloji tələblərə cavab verməli idi. Ancaq son zamanlar ölkəmizdə xarici KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində

ölkədə terminoloji mühiti nəzərdə saxlamaq çətinləşmişdir. Belə şəraitdə dilin terminoloji bazasının yad təsirlərdən qorunması, inkişaf etdirilməsi, bütün dünyaya yayılmış azərbaycanlıların müraciət etmək imkanı olan onlayn resurs bazasının yaradılması və bütövlükdə yeni terminlərin yaradılması prosesində virtual məkanın imkanlarından istifadə edilməsi, o cümlədən interaktiv forumlar vasitəsi ilə bu prosesə geniş ictimaiyyətin cəlb edilməsi mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Müasir şəraitdə Terminologiya Komissiyasının fəaliyyəti məhz belə tələblər nəzərə alınmaqla qurulur. Heç şübhəsiz, Azərbaycan mədəniyyəti, elmi inkişaf etdikcə, Azərbaycan dövləti möhkəmləndikcə Azərbaycan dili daha da zənginləşir, daha müasir, daha global, analitik düşüncənin dilinə çevrilir. Elmin, texnikanın, mədəniyyətin inkişafı Azərbaycan dilinin təbiiqə işinin təkmilləşməsinə öz müsbət təsirini göstərir. Xüsusilə, elm sahələrinin inteqrasiyası, elmi biliklərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafı, xarici dövlətlərlə yaradılan ictimai-siyasi əlaqələrin güclənməsi terminoloji bazanın zənginləşməsinə təsir göstərir. Bu proses Azərbaycan dilində işlənən, o cümlədən yeni yaranan terminlərin toplanması, aprobeasiyası və təbiiqənin sürətləndirilməsini, dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem əsasında təkmilləşdirilməsinə tələb edir. Elm və texnikanın inkişafı ilə yanaşı, ictimai-siyasi həyatla bağlı dilimizə xeyli miqdarda terminlər daxil olmuşdur. Bu nəzərə alınaraq terminologiyada baş verən dəyişiklikləri diqqətlə izləmək və terminologiyanın inkişafını həmişə düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Lakin son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükenməz imkanlarından lazımcına və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər çeviklik nümayiş etdirməlidirlər. Azərbaycan dilində elmi dilin inkişafı üçün dilimizdəki elmi-texniki anlayışların vahid sistem və prinsiplər əsasında qurulması vacibdir. Çünki dünya azərbaycanlılarının ümumi ünsiyyət vasitəsi, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili olan Azərbaycan dilinin lokal tarixi və müasir nüfuzunu qorunub saxlanması milli-ictimai ehtiyac, mənəvi-mədəni borcumuzdur.

Sayılı SADIQOVA, AMEA RH yanında Terminologiya Komissiyasının sədr müavini, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Terminologiya şöbəsinin müdiri, professor.